

MİSAFİR

GÖÇMEN

YERLİ



**Almanya'ya
İşgücü
Göçünün
60'ıncı Yılı**

60 yıl
Jahre
60 JAHRE IN DEUTSCHLAND
ALMANYA'YA GÖÇÜN 60. YILI


İSTANBUL
BÜYÜKŞEHİR
BELEDİYESİ

MİSAFİR GÖÇMEN YERLİ



**Almanya'ya
İşgücü
Göçünün
60'ıncı Yılı**

60 yıl
Jahre
60 JAHRE IN BRUNNENLAND
ALMANIA'YA GÖÇÜN 60 YILI

**İSTANBUL
BÜYÜKŞEHİR
BELEDİYESİ**

MİSAFİR GÖÇMEN YERLİ ALMANYA'YA İŞGÜCÜ GÖÇÜNÜN 60'INCI YILI, 2021

İBB Yayınlar Koordinatörü: Cengiz Özkarabekir

Yayın Yönetmeni: Ahmet Bozkurt

İçerik ve Yayın Danışmanı: Vahit Uysal

Bölüm Yazarları: Murat Erdoğan, Yaşar Aydın, Gökçe Yurdakul, Cem Serkan Yalçın, Ayhan Kaya, Edzard Reuter, Ahmet İçduygu, Burcu Yakıcı, Suat Bakır, Rita Süßmuth, Hacı Halil Uslucan, Maria Böhmer, Fatih Demireli, Ahmet Külahçı, Ferda Ataman, Gültekin Emre, Feridun Zaimoğlu, Martin Greve, Verda Kaya, Onur Suzan Nobrega, Tunca Arslan, Nermin Abadan Unat, Murat Tosun

Koordinatör: Murat Tosun

İdari Koordinasyon: Gökhan Özçevik

Editör: Bülent Ulus

Redaktör: Işıl Kocaoğlu

Kapak Tasarımı: Geray Gençer

Sayfa Kimlik Konsepti ve Tasarımı: Faruk Güney

Arşiv Tarama: Anıl Yılmaz, Evren Ertem, Faik Çayır

Baskı Öncesi Hazırlık ve Renk Ayrımı: Mehmet Kara

Görseller: Cengiz Özkarabekir, Depo Photos, Diaspora Türk, Ergun Çağatay, İBB Atatürk Kitaplığı, Murat Tosun, Vadullah Taş

Yapım

D Sinema Destek Sistemleri Ltd. Şti.
info@d-sinema.com

Baskı ve Cilt

Seçil Ofset

100. Yıl Mahallesi, Massit Matbaacılar Sitesi, 4.Cad. No: 77, Bağcılar-İstanbul

ISBN: 978-625-7288-84-2

1. Baskı: İstanbul, Ekim 2021

Yayınevi Sertifika No: 15321 Matbaa Sertifika No: 44903

Bu kitap İstanbul Kültür ve Sanat Ürünleri Ticaret A.Ş. tarafından
İBB Kültür Daire Başkanlığı Kültürel Etkinlikler Şube Müdürlüğü için özel olarak üretilmiştir.

İBB KÜLTÜR DAİRE BAŞKANLIĞI KÜLTÜREL ETKİNLİKLER ŞUBE MÜDÜRLÜĞÜ
İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanlığı, Hacıahmet Mahallesi, Yeniyol Zarif Sok. No: 1, 34440 Beyoğlu/İstanbul.

İSTANBUL KÜLTÜR VE SANAT ÜRÜNLERİ TİCARET A.Ş.

Maltepe Mah. Topkapı Kültür Parkı Osmanlı Evleri, 328. Sk. No: 49 34010 Topkapı/Zeytinburnu/İSTANBUL

TEL: 0 (212) 467 07 00 FAKS: 0 (212) 467 07 99

© İstanbul Kültür ve Sanat Ürünleri A.Ş. 2020

Bütün hakları sınırlıdır. Yasal sınırlar içinde ve kaynak gösterilmek sureti ile yapılabilecek alıntılar dışında her türlü kullanım ve yararlanma, eser/hak sahiplerinin ve yayıncının önceden yazılı iznine tabidir. | All rights reserved.

No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted in any form or by any means, electrical, mechanical or otherwise, without seeking the written permission of the copyright holders and of the publishers.

SUNUŞ



Ekrem İmamoğlu

İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanı

Sevgili Dostlarım,

Bundan tam 60 yıl önce Türkiye ile Almanya arasında yapılan anlaşmayla Almanya'daki ihtiyaçlar doğrultusunda Türkiye'den işçi göçü başlamıştı. Ben de bu göçü aile içerisinde yaşamış biriyim. Dedemin ticarete başladığı yılların hemen akabinde iki kardeşi Almanya'ya giderek ticaret yaşamına başladı. Hem para kazanmak hem de yuvalarına katkı amacıyla çıktıkları bu büyük yolculukla bizim ailemizde de Almanya'yla Türkiye arasındaki sürecin izleri başlamış oldu. Zira bizim ailemizden giden iki insan çok da uzun sayılmayacak bir sürede, 1970'lerin başında dönerek bu maceraya son verdi. Çocukluğumun ilk döneminde Almanya'dan gelen ve "Alamancı" diye yerel dille tariflenen hemşehrilerimizin giyimi kuşamı, şapkası, sırtındaki montu, bindiği arabanın biçimi, şekli, tavır ve davranışlarının esprilere vesile olduğunu, ilginç anılar bıraktığını bir kez daha tazelemiş oldum zihnimde. Ama bir gerçek var ki Türkiye Almanya arasındaki bu süreç hâlâ sürüyor, konuşuluyor ve altmış yılın izlerini her yönüyle taşıyor...

Artık dördüncü neslin konuşacağı günlerdeyiz. Yeterince entegre olunabilmiş mi? Olunamadıysa hangi hatalar yapılmış, hangi eksiklikler oluşmuş? Almanya'da kalanların yaşamlarına etkileri neler olmuş? Tekrar Türkiye'ye dönmeyi tercih edenler hangi sorunlarla karşı karşıya kalmış? Derin sosyolojik analizlere muhtaç, çok yönlü ele alınabilecek, sosyal ve kültürel tespitleri bulunan bir konu aslında. *Misafir, Göçmen, Yerli: Almanya'ya İşgücü Göçününün 60'ıncı Yılı'nın* buna ışık tutacağını ve Türkiye'nin tarihindeki en önemli sosyal göçlerden birisi olan bu sürecin tekrar hafızalarda yer edinmesini sağlayacağını düşünüyorum. Bu anlamda çok değerli bir eser...

Tam da pandeminin konuşulduğu bu günlerde Türkiye'den Almanya'ya göç eden ailelerin evlatlarından Sayın Özlem Türeci'nin ve Sayın Uğur Şahin'in bugün dünya çapında bir buluşu Almanya adına yapıyor olması da işin bir başka boyutu. Bunun yanına diğer bilim insanlarını, sporcuları ve siyasetçileri de katabiliriz.

60 yıl içerisinde yaşananları, artılarını ve eksilerini iki ülke arasındaki mukavele ile yürütülen sürece rağmen konuşabiliyoruz. İşte bu çok değerli. Bu eser, yaptığı araştırmayla, verdiği bilgilerle, çektiği fotoğrafla önemli bir açığı kapatıyor bence. *Misafir, Göçmen, Yerli: Almanya'ya İşgücü Göçününün 60'ıncı Yılı*, bugün farklı sebeplerle kontrolsüzleşen, savaşla, adaletsizlikle, eşitsizlikle bütün dünyayı tehdit eden göçle ilgili tüm dünyanın sorumlu olduğunun da altını çiziyor. Herkesin bir kez daha düşünmesine ve bütün ülkelerin bu konuda sorumluluk alması gerekliliğine katkı sağlıyor.

Bu eseri, Almanya'ya işgücü göçününün 60. yılında iki sebepten dolayı çok değerli buluyorum: Birincisi, anlaşmalı bir göç sürecinin planlanmasına dönük bir tespit metodu olarak. İkincisi ise bugün ne yazık ki insanların hayatlarına, yaşamlarına, çocukların ölümüne sebep olan o kontrolsüz göçün yaşandığı bir süreçte mutlaka tüm dünyanın oturup düşünmesi gereken bu meseleyi bir eser olarak ele alması. Emeği geçenlere teşekkür ediyorum ve iyi okumalar diliyorum...

Sevgi ve saygılarımla

İÇİNDEKİLER

SUNUŞ

Ekrem İMAMOĞLU

6

1. BÖLÜM

**ALMANYA'DAKİ TÜRKLER VE
60 YILIN MUHASEBESİ: KARŞILIKLI MANTALİTE DEĞİŞİMİ**

M. Murat ERDOĞAN

15

2. BÖLÜM

**TÜRK-ALMAN GÖÇÜ VE SİYASET:
ETKİLEŞİM, DEĞİŞİM VE DÖNÜŞÜM**

Yaşar AYDIN

111

3. BÖLÜM

**BİONTECH'TEN ÖNCE: ALMANYA'DA TÜRKİYELİ GÖÇMEN KADIN
İMGESİNİN KADIN BAKIŞ AÇISINDAN DEĞERLENDİRMESİ**

Gökçe YURDAKUL

145

4. BÖLÜM

**RADİKAL SAĞ VE
İSLAM DÜŞMANLIĞI**

Cem Serkan YALÇIN

171

5. BÖLÜM

GEÇMİŞTEN BUGÜNE ALMANYA'DA TÜRKLER

Ayhan KAYA

189

6. BÖLÜM

TÜRKİYE'DEN GELEN GÖÇ VE ALMAN TOPLUMU ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ

Edzard REUTER Çev. Ogün DUMAN (Goethe Enstitüsü)

223

7. BÖLÜM

ALMANYA VE TÜRKİYE'NİN ULUSÖTESİ ORTAK YURTTAŞLARI: 1961'DEN 2021'E ALTMİŞ YILIN SONUCU

Ahmet İÇDUYGU - Burcu YAKICI

233

8. BÖLÜM

DÜNDEDEN BUGÜNE ALMANYA'DA TÜRKLERİN GİRİŞİMCİ RUHU

Suat BAKIR

259

9. BÖLÜM

TÜRK İŞ GÖÇÜ VE EĞİTİM

Rİta SÜSSMUTH Çev. Ogün DUMAN (Goethe Enstitüsü)

281

10. BÖLÜM

TÜRKLERİN ALMANYA'YA GÖÇÜ: BAŞARISIZLIK TARİHİ Mİ YOKSA BİR BAŞARI HİKÂYESİ Mİ?

Hacı Halil USLUCAN Çev. Ogün DUMAN (Goethe Enstitüsü)

295

11. BÖLÜM

ALMANYA EVİMİZDE

Maria BÖHMER Çev. Ogün DUMAN (Goethe Enstitüsü)

321

12. BÖLÜM

GÖÇÜN 60. YILI VE FÜTBOL

Fatih DEMİRELİ

341

13. BÖLÜM

ALMANYA'DA TÜRKÇE MEDYA SERÜVENİ

Ahmet KÜLAHÇI

363

14. BÖLÜM

YABANCILAR: MEDYADA TÜRKİYE ASILLI İŞÇİLER

Ferda ATAMAN Çev. Ogün DUMAN (Goethe Enstitüsü)

397

15. BÖLÜM

GÖÇÜN EDEBİYATA YANSIMASI

Gültekin EMRE

409

16. BÖLÜM

GÖÇ VE EDEBİYAT DENEMECİ OLMAYAN BİR YAKLAŞIM BİR BAŞKA HİKÂYE

Feridun ZAIMOĞLU

449

17. BÖLÜM

**2003 - TÜRKİYE İLE ALMANYA ARASINDAKİ MÜZİK
2021 - HAYALLERDEKİ TÜRKİYE'YE DÖNÜŞ**

Martin GREVE Çev. Ogün DUMAN (Goethe Enstitüsü)

463

18. BÖLÜM

**GÖÇ SERÜVENİNDE
TÜRKÇE HİPHOP VE RAP**

Verda KAYA Çev. Ogün DUMAN (Goethe Enstitüsü)

491

19. BÖLÜM

**TÜRKİYE'DEN ALMANYA'YA GÖÇÜN VE TİYATRO TARİHİNİN 60 YILI:
KÜLTÜREL BELLEK VE ALMANYA'NIN KÜLTÜR TARİHİNDE SİYASİ VE
ESTETİK MÜDAHALELERİN ARŞİVLERİ**

Onur Suzan NOBREGA Çev. Selim SEZER

519

20. BÖLÜM

**TÜRK SINEMASINDA ALMANYA:
GURBET BENİM İÇİMDE**

Tunca ARSLAN

545

21. BÖLÜM

**1963: MÜNİH'TEN HAMBURG'A
TÜRK İŞÇİLERLE BEŞ HAFTA**

Nermin ABADAN UNAT Röportaj: Ayşe Banu TUNA

577

KRONOLOJİ

**ALMANYA'YA İŞGÜCÜ GÖÇÜNÜN
60 YILLIK KRONOLOJİSİ**

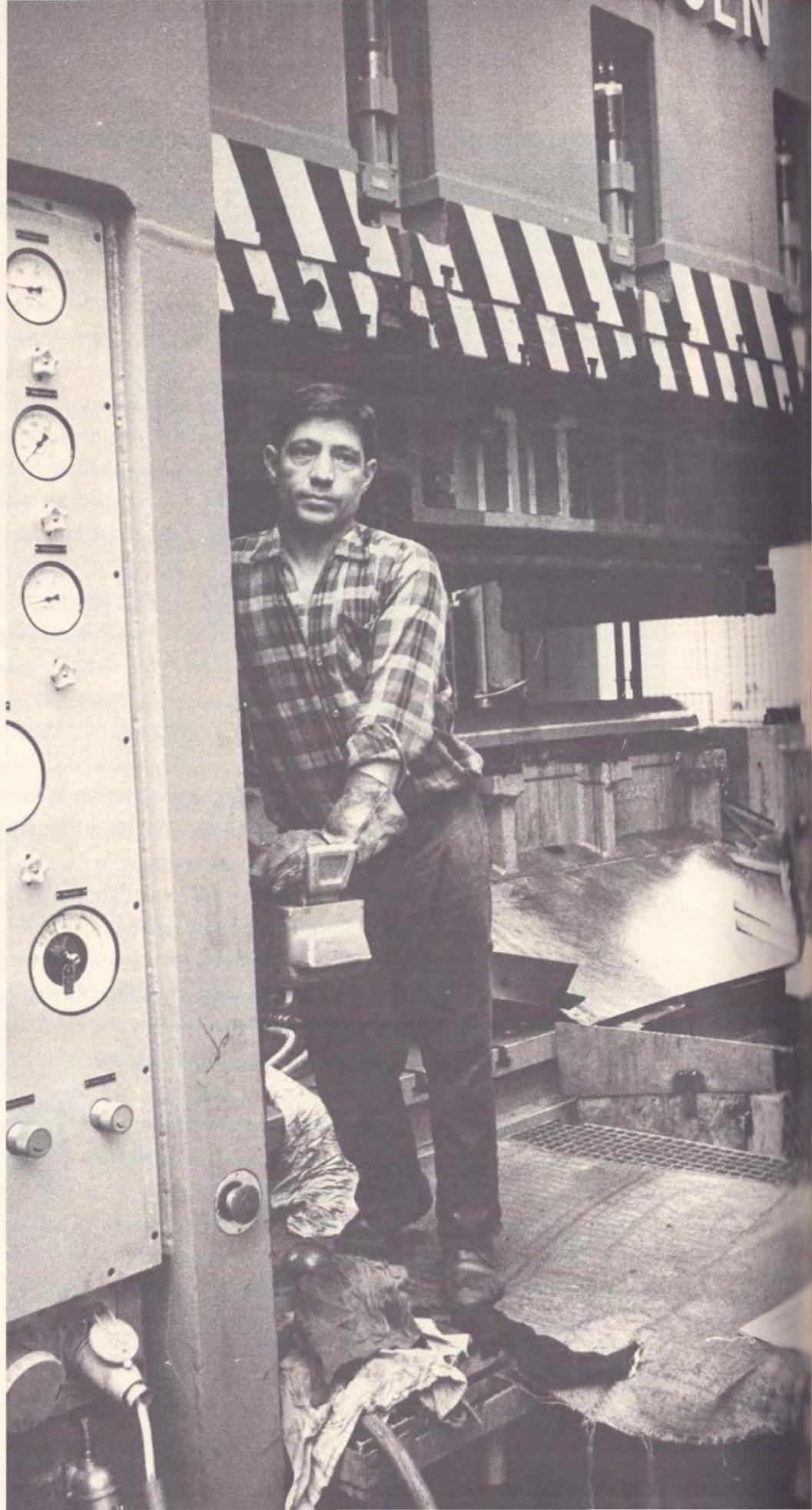
Murat TOSUN

594

DİZİN

602

2100 FLOW



1963: MÜNİH'TEN HAMBURG'A TÜRK İŞÇİLERLE BEŞ HAFTA

Nermin ABADAN UNAT

Röportaj: Ayşe Banu TUNA

(Bu bölüm röportaj notlarından oluşturulmuştur)





Sirkeci Garı'ndan Almanya'ya
giden Türk işçiler. (1965)
İBB Atatürk Kütüphanesi

1963: Münih'ten Hamburg'a Türk İşçilerle Beş Hafta

1961 Anayasası'yla ilk defa anayasal yoldan teminata kavuşturulan üniversite özerkliği sayesinde akademik yaşamımıza büyük bir canlılık gelmişti. Anayasanın getirdiği yeniliklerden biri, ülkenin ekonomik gelişmesini planlama yoluyla yönlendirmektir. 1962'de yürürlüğe giren Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, "artan iş gücü ihracı" olarak adlandırılan bir politikayla ülkede nüfus artışını yavaşlatmayı, işsizliği gidermeyi, sosyal gerginliği azaltmayı ve endüstrileşme için gerekli nitelikli iş gücünü eğitmeyi hedefliyordu. Türkiye ile Federal Almanya arasındaki Ekim 1961 tarihli ilk ikili anlaşmanın amacı da Türk işçilerinin haklarını güvence altına almanın yanı sıra bu konulara çözüm yolunu açmaktı.

1950'den 1960'a kadar Türkiye'den Almanya'ya işçiler gidiyordu ancak şahsi davetle mümkündü bu. Mesela o zamanlar Almanya'da prestiji olan, denizcilik işleri yapan bir Türk iş adamı vardı İstanbul'da, Alman bir hanımla evliydi. Kemal Derviş'in ailesindendi bu çift. Büyükkada'da büyük bir köşkleri vardı. Türkiye'ye gelen Alman iş adamlarını yemeğe davet ederlerdi. Böyle bir yemekte hizmet eden garsona misafirlerden biri Almanya'ya gitmek isteyip istemediğini soruyor. O sırada büyük bir işsizlik var. "Giderim" diyor garson. Hemen ismini, bilgilerini istiyor. Çünkü ismen davet ediliyordunuz. Araya hiçbir kuruluş girmiyordu. Böyle temaslar kâfi gelmeyince Almanlar kurum vasıtasıyla toplu işçi almaya çalıştılar.

27 Mayıs'tan sonra kurulan Devlet Planlama Teşkilatı, Beş Yıllık Kalkınma Planları hazırlıyordu. O plan çerçevesinde işçileri dışarıya toplu göndermek ve onlardan gelecek parayı değerlendirmek gündeme geldi. İlk işçiler 1961'de gitmeye başladı.



Karaköy gümrük kapısında muayene için bekleyen Türk işçiler.

Karaköy'de bir büro açıldı. Orada sağlık muayenesinden geçiyordunuz. İdrar testi, kan testi, akciğer filmi... O testler sırasında bazen hileler yapılır, örnekleri başkası verirdi.

Devlet Planlama Teşkilatı kadrolarının büyük bölümünü Ankara Siyasal Bilgiler Fakültesi (Mülkiye) öğretim üyeleri oluşturuyordu. Teşkilatın kuruluşundan sonra yapılan ilk planın içinde Almanya'ya giden işçilerle ilgili bir araştırma yürütülmesi de bulunuyordu. Zamanın Çalışma Bakanı Prof. Cahit Talas, annemin Alman olduğunu bildiği için beni özellikle seçti. Yakın ahabamız sayılan, o dönemin Federal Almanya Büyükelçisi Dr. Gerhard von Walther'in etkin desteği sayesinde 1963 Ekim/Kasım aylarında SBF'de eski öğrencilerimden o sırada asistan bulunan Alparslan Işıklı, Ertuğrul Güçbilmez, Nihat Oğuz; DPT'den Cafer Sanlı ve Şengül Şenel'le beş hafta süreyle 494 işçi üzerinde kapsamlı bir anket uyguladık.

Beş asistan arkadaşım ve ben, trenle İstanbul'dan yola çıktık. İşçiler de aynı trendeydi. Sirkeci Garı çok kalabalıktı. Trendekilerin tek hayali

para biriktirip dönmekti. Mutlaka döneceklerini söylüyorlardı. Bir kısmı döndü de... 1980'lerde Almanya, dönmek şartıyla maaşlarından yıllar içinde yapılan kesintilerin toplu olarak ödeneceğini açıkladı. Bu birçok işçiyi teşvik etti dönmeye.

Almanya'da Münih'ten ta Hamburg'a kadar fabrikaları dolaştık. Bu beş haftalık seyahat için cebime 65 bin lira koydu Planlama Teşkilatı. Tren parası, yemek parası, konaklama hepsi içinde. Bu paraya araştırmayı tamamlamak çok zordu. Ucuz otellerde, iki kadın ve dört erkek toplam iki odada konakladık. Sefareten çok yardımcı oldular ulaşım konusunda, otelden firmalar gelip arabayla alıyordu. Öğle yemeklerimizi firmaların yemekhanelerinde yedik. Gündüzleri firma yetkilileriyle görüştüğümüzden, işçilerle akşamları, iş bittikten sonra konuşabiliyorduk ancak. 29 kent, 56 firmada araştırma yaptık. Araştırmayı Başbakanlık yayını olarak ortaya çıkan bir kitapla Türk kamuoyuna tanıtmıştım.

Firmalar aslında işçiler için yemek çıkarıyordu ancak domuz eti yemek için hepsi bir köşede, son derece zor şartlar altında kendi yemeğini yapıyordu. Kaşık ellerinde "benden de tat" diye peşimde dolaşıyorlardı.

Nermin Abadan Unat
Prof. Dimock'un
asistanlığını yaparken.
Almanya, (1955)



Göçmen işçilere verilen işlerin büyük kısmı yerli işçilerin itibar etmediği, hiçbir yükselme olanağı olmayan basit işlerdi. Otomatik makine keşfedilinceye kadar yani. Rahmetli ilk eşim Yavuz Bey, Almanya'ya seyahate gitmişti. Orada tren kompartımanında Alman bir adamla konuşuyor. Adam "Şimdi Akdeniz'den işçi getiriyoruz ama makineler para getirinceye kadar, ondan sonra onlara ihtiyacımız olmayacak" diyor. Oysa Almanya'ya gelen işçiler arasında önemli bir kısmının toplumsal açıdan daha itibarlı sayılan öğretmenlik, satıcılık, muhasebecilik gibi mesleklerden vazgeçip işçi statüsünü yeğledikleri göze çarpıyordu.

İlk gidenlerin Almanlarla ilgili farklı değerlendirmeleri, ilginç reaksiyonları vardı. Örneğin fabrikalar genellikle şehir dışında oluyordu. Türk işçiler bu tesislerin içindeki "heim"larda, toplu kalıyordu. Fabrikalara yakın yerlerde içki içecek yerler bulunurdu. İş yerlerinde çok fazla kadın yok, Türk işçilerin Alman kadınlarla ilgili ilk izlenimleri bu barlarda oluşuyordu. O nedenle Alman kadınların çoğunu hafif meşrep sayıyorlardı. Bir saygı duymuyorlardı.

Yalnız Stuttgart civarındaki firmalardan bir tanesi, şehir dışına toplu ve büyük bir yer inşa etmemişti. Fabrikanın çevresindeki her köyde bir veya iki ev kiralayıp işçileri oralarda yatırıyordu. Tabii savaş sonrası Alman köylerinde her şey mahvolmuş. Üç vardiya halinde çalışan işçiler, sırayla evlerde istirahat ederdi. Gece çalışıp gündüz istirahati olanlar, kaldıkları evden köyü izliyorlar ve oradaki Alman kadınları son derece çalışkan, çocuklarına iyi bakan anneler olarak tanımlıyorlardı.

Araştırmada çok farklı sorular soruyordum. Bunlardan biri de "Ramazan'da oruç tutuyor musunuz?" Görüştüğüm işçilerden bir tanesi Rum çıktı. Ona da sordum ama "Tabii bu sizin için geçerli değil" dedim. "Yok" dedi, "Ben oruç tutuyorum." "Niye tutuyorsunuz?" dedim. "Ee onlar arkadaş. Ben arkadaşlarımla ayrılık istemiyorum" dedi.

Kömür madeninde çalışan bir başka işçiye sohbetimiz sırasında "Almanların da çok güzel şarküterisi var" dedim. Bunun üzerine sosislerini çok beğendiğini, yerin altında olduğu zaman gizlice çıkarıp yediğini anlattı. Böylece karanlıkta arkadaşları görmüyordu.

İşçilerin haftalık çalışma süresi 40-45 saatti. Dolayısıyla bir işçi, zorunlu dinlenme zamanından başka ancak 2-3 saatlik bir serbest zamana sahipti. İş saatleri dışında Türk işçilerinin yeni bir kültür çevresine nasıl

uyum gösterdiklerini de saptamaya çalışmıştık. Büyük çoğunluğu serbest zamanlarını sadece “yumuşak” pasif faaliyetlerle geçiriyorlardı. Bunlar sırayla sokakta dolaşmak (yüzde 34), sinemaya gitmek (yüzde 24), dinlenmek (yüzde 22) ve dans etmek (yüzde 14) şeklinde sıralanabilir. Buradaki gezmeyi sportif bir yürüyüş yerine daha çok Akdeniz ülkelerinden gelen erkeklerin memleketlerinde de sürdürdükleri “dolaşmak, piyasa yapmak, tur atmak” şeklinde anlamak gerek. Bu alışkanlık özellikle Frankfurt, Köln, Stuttgart gibi büyük kentlerin gar binalarında cumartesi, pazar günleri dikkati çeken bir duruma dönüşmüştü. Buradaki bekleme salonları âdeta İstanbul’da Beyoğlu veya Ankara’da Atatürk Bulvarı’nın işlevini yerine getiren bir buluşma merkezi haline dönüşmüştü.

Anlaşma gereği hemen tümü yurtlarda kalan işçilerin barındıkları tesislerde müzik salonu, ping-pong masaları, dikiş kursu gibi serbest zaman faaliyet olanaklarını kullanmak yerine odalarına, daha doğrusu yataklarına çekilmeleri de yöneticiler tarafından fazlasıyla yadırganıyordu. İşçilerin dörtte üçü için gurbette geçirilen yıllar, bir çeşit askerlik hizmeti sayılıyordu. Bu nedenle Almancayı kursa devam etmek suretiyle öğrenmeye hevesli olanlara ancak azimli bir kısım genç arasında rastlanıyordu.

Türk işçilerinin barındıkları yurtları bir çeşit ersatz (vatan) sayıp içinde buldukları toplumdaki uzak durmaları Almanlarla olan kişisel ilişkilerinde de göze çarpıyordu. Yüzde 77’si hiçbir Alman ailesini ziyaret etmemişti. Kendi kendini tecrit etme durumunu, anketin uygulandığı tarihten geriye doğru son altı ayda ne Türk ne yabancı ne de Alman bir arkadaşı/aile yakınına ziyaret etmemiş işçilerin yüksek oranı (yüzde 24) bir kez daha göstermektedir.

Türk işçileri o dönemde yurttan ve dünyadan haber alma gereksinmelerini ağırlıklı olarak radyo yoluyla gideriyorlardı. Yurt dışına giden işçilerin yüzde 80’i Almanya’ya gelir gelmez bir transistörlü radyo edinmiş, özellikle Ankara Radyosu’nu dinlemeye çalışmışlardı. O dönem devlet tekeline bağlı Alman radyo ve TV’lerinde sadece İtalyanlara günlük bir haber bülteni; İspanyol ve Yunan işçilere ise haftada bir kez on beş dakikalık bir program sunuluyordu. Türkiye’den yapılan radyo yayınına her yerden ulaşamaması durumu karşısında Türk işçileri Doğu Berlin’den her gün düzenli Türkçe yayın yapan Bizim Radyo’yu dinlemişlerdi.

Bu radyonun o zamanki deyişle “Demir Perde gerisinden yorum yapması”nın Türkiye’nin resmî çevreleri tarafından endişeyle karşılanması üzerine Alman radyoları Türk işçilerine de Türkçe olarak günlük programlar hazırlamaya başladı. Beklenenin aksine işçiler Türkçe basını da yoğun bir biçimde takip etmişlerdi. Ankete katılanların yüzde 73’ü bir ya da daha fazla Türkçe gazete okuduğunu belirtmişti.

Başlarda kömür ve çelik endüstrileriyle kuzeydeki limanlarda çalışmak üzere işçi ihtiyacı olduğundan fiziki güç gerekiyordu. Talep 20-35 yaşları arasındaki erkek işçiler içindi. 1968 civarında tekstil, elektronik, kimya, ecza, gıda ve paketlenme endüstrileri kadın iş gücü için talepte bulunmaya başladı. Böylece kadınlar göçe katıldı. Siemens, Telefunken fabrikalarında çalışmaya gittiler. Hatta “Siemens kızları”, “Telefunken kızları” olarak anılıyorlardı. 1978’de Avrupa ölçeğinde istihdam edilmiş Türk göçmen kadınların sayısı 215 bini bulmuştu. Söz konusu endüstrilerdeki gelişme koşulları, fiziksel açıdan bakılınca fazla yorucu değildi. 1963 tarihli araştırmamızın gösterdiği gibi Federal Almanya’daki kadın işçilerin yüzde 74,5’i üretim süreci sırasında işlerini oturarak sürdürüyordu. Endüstri kaza oranı da kadınlarda, erkeklere kıyasla çok daha düşüktü. Bir erkeğe üç kaza düşmesine karşın bir kadına sadece bir kaza düşüyordu.

Almanya’daki Türk işçiler.
1960’lı yıllar.



Kadın işçiler arasındaki en önemli memnuniyetsizlik nedeni, ücret-

ler arasındaki açık farklılıktı. Kadınların yalnız yüzde 30’u ücretlerinden memnundu. Hoşnutsuzluk eğitim düzeyinin yükselmesiyle birlikte artıyordu. Benzer şekilde kadınlar, erkeklere kıyasla amirlerine karşı daha eleştirel bir tutum takınmışlardı. Yanı sıra kadınlar, erkeklere oranla iki kat fazla yabancı dil kurslarını izlemekteydi.

Kadınların daha önce endüstriyel bir iş deneyimine sahip olmamaları, farklı bir toplumsal tabakadan gelmeleri, farklı konut birimlerine yerleştirilmeleri gibi nedenler, kadınlarda erkeklere kıyasla daha yoğun bir yalnızlık duygusu yaratmakta, bu da aralarındaki dayanışmayı zayıflatmaktaydı. Çalışma saatleri boyunca yalnız kalmaktan ileri gelen bocalama, paydostan sonra artan dostluk bağlılıklarıyla giderilmekteydi. Erkek işçilerin ancak yüzde 41'i çalışma arkadaşlarıyla iş saatlerinin dışında buluşurken, bu oran kadınlar arasında yüzde 60'ı bulmaktaydı. Diğer bir ilginç nokta, başka uluslara karşı açığa vurulan tercihlerdi: Türk kadın ve erkek işçilerinin benzer şekilde öncelikle konuk buldukları ülkenin vatandaşlarıyla dostluk kurmak istemelerine karşılık, ikinci tercihte erkekler yüzde 9 oranında İtalyanları sayarken, kadınlar yüzde 6 oranında Yunanları yeğlemişlerdir. Bu tercih bir kez daha şunu göstermiştir: Olumsuz basmakalıp fikirler, benzer toplumsal koşullar altında ortak bir başvuru çerçevesi oluşturulması halinde, etkinliklerini kaybetmektedir.

Erkekler tasarruf, kadınlar alışveriş için gidiyordu Almanya'ya. Ben bu nedenle "ekonomik bağımsızlık gerçek bağımsızlık değildir" tezini öne sürdüm. Çünkü evde yine erkeklerin söylediğini yapıyorlardı. Gerçek bir özgürleşme için eğitim almaları gerekiyordu.

Ancak 1966'dan önceki dönemde giden kadın işçilerin eğitim düzeyi, erkeklere göre açık bir şekilde daha yüksekti. Araştırmamızda ilkokul mezunu yüzde 57 erkeğe karşılık yüzde 35 kadın, ortaokul mezunları arasında yüzde 14 erkeğe karşılık yüzde 24 kadın ve lise mezunları arasında yüzde 3 erkeğe karşılık yüzde 10 kadın saptanmıştı. 1966 sonrası dönemde bu durum açık seçik bir şekilde değişti. Bu dönemde kırsal ve az gelişmiş bölgelerden gelen kadın işçilerin fark edilir biçimde endüstri hayatına atıldıkları görülmektedir. Bu dönemde Federal Almanya'da istihdam edilen Türk kadınlarının yarısından fazlası 25-30 yaş grubu içinde bulunuyordu.

Avrupa'ya yönelen Türk dış göç hareketi belli başlı beş aşamadan geçmiştir. 1950'li yıllarda, bireysel girişimler ve özel aracılarla gidiliyordu. 1960'lı yıllarda ikili anlaşmalara dayanılarak devlet eliyle düzenlenen "artan iş gücü ihracı" başladı. 1970'li yıllara ekonomik kriz ve yabancı işçi alımının durdurulması, "turist" (illegal) göçmenlere yasal bir statü kazandırılması, ailelerin birleşmesi, çocuk paraları damga vurdu.

1980'li yıllarda çocukların eğitim sorunları, getto yaşamı, dernekleşme hareketleri, sığınma isteklerinin artması, vize zorunluluğu, dönüşü özendirilen yasalar gündemdediydi. 1990'lı yıllarda ise yabancılar yasası, yabancıların kimlik kazanması, artan yabancı düşmanlığı, etnik işletmelerin yaygınlaşması, etnik ve dinsel derneklerin yaygınlık kazanması, siyasal hakların istenmesi öne çıktı.

Türkiye hükümeti göçmen işçilerin getireceği parayla çok şeyler yapmak istedi. Köy İşleri Bakanlığı, Almanya'ya gitmek isteyenlere köyünde yapılacak yatırımlar için ödeme yapmasını şart koşuyordu. O tasarrufları başta ödediler ama ülkeden çıktuktan sonra devamı gelmedi. En büyük yatırım banka tasarruf hesaplarında oldu. Avrupa'daki Türk işçilerin kazancı Türkiye'ye gelsin diye özel bir döviz kurundan değerlendiriliyordu.

İşçilerin Almanya'ya gidişi Türkiye'yi de değiştirdi. Hangi ülkeye giderlerse gitsinler burada hepsi "Almancı" olarak anılıyordu. İlk heveslendikleri

Hasan Hüseyin Gül ailesiyle birlikte, Hamburg. (1990)

© Ergun Çağatay / Fotoarchiv Ruhr Museum / Stadtmuseum Berlin / Stiftung Historische Museen Hamburg



şey bir otomobil almaktı. Adalet Ağaoğlu'nun *Fikrimin İnce Gülü* bunu anlatır. Arzuladıkları şey, tatilde arabalarıyla memlekete gelmek, hediye getirmek, gösteriş yapmaktı. Ev düzenleme tarzını bile değiştirdi.

Bir vakitler "Sehpa" diye bir hikâye yazmıştım. Yurt dışına gitmiş bir Türk işçinin Alman hayat tarzını kabul ettiğini nereden anladınız biliyor musunuz? İkrâm tarzından. Başlarda çok küçük odalarda kalıyorlardı, ailelerini getirmiyorlardı. 1963'ten 1974'e kadar göç verdik. 74'ten sonra erkek almadılar ama eşler ve çocuklar gitti. Kadınlar ve çocuklar gidince küçücük odalar yetmemeye başladı. Daha büyük odalara çıktılar ama yemeklerini eski usul yer sofrasında bağdaş kurarak yemeye devam ettiler. Yani alçak, dar uzun sehpa ama yerde yeniyor yemek. Yemek masasına geçiş bir aşamadır. Arkada bir televizyon, çocuklar geldiği için kitap rafları ve yemek masası...

Almanya'da ilkokul 4'ten sonra çocuğun hangi okula devam edeceğine sınıf hocaları karar veriyor. Ve sınıf hocası genellikle Türk çocuklarını Almanca bilmedikleri için halk okuluna gönderiyordu. Yüksek eğitim için gerekli olan "gymnasium"a (lise) göndermiyordu. Çok nadiren çocuk için kavga verecek, onlara sahip çıkacak birileri çıkar ve hocayı ikna ederdi. Örneğin BioNTech'in kurucu ortağı Uğur Şahin'in hikâyesi buna bir örnek. Alman komşusu yardım ediyor da gymnasium'a geçmesini sağlıyor. Artık tabii üçüncü nesil evde de Almanca konuşuyor.

Göç, çifte vatandaşlıktan öte yeni bir tip vatandaş yarattı. Buldukları yere göre hareket etme mecburiyeti hissettiler. Örneğin bir yabancıyla beraber sofrada bulunuyorsa ve o yabancı içki ikram ediyorsa alıyor. Ama kendi evinde içki içilmiyor. Duruma göre hareket ediyorlardı.

Türk işçilerinin yüzde 67'si Almanya'da 300-600 DM'lik net bir aylık gelire kavuşmuşlardı. Bir ya da iki yıl süreli bir mukaveleyle gelmiş olan işçiler, kendilerine garanti edilen konut masrafı karşılığında ayda 34 DM ödüyorlardı. Ortalama gıda masrafı 157 DM, sair masraflar ise 77 DM tutunca, çoğunun iş yerlerine 5-15 dakikalık mesafede oturdukları göz önünde bulundurulursa o dönemin işçileri için yılda 3 bin DM tasarruf etme olanağı doğmuştu.

İşçilerin dörtte üçü 1960'lı yılların başında tasarruflarını resmî kur yerine banka dışı yollardan Türkiye'ye yolluyordu. Bu havaleler

Almanya'da yaşayan Türk ya da Alman bir tüccarın aracılığıyla serbest piyasadan Türk parası alınıp bunların tatile giden bir tanıdıkla anayurda gönderilmesiyle ve Türkiye'ye gidildiğinde Alman markını karaborsada bozdurmak yoluyla veya Türkiye'de satmak amacıyla otomobil, elektrik aletleri satın almak suretiyle gerçekleşiyordu.

Serbest döviz satın almanın suç sayıldığı bir dönemde, Türkiye'nin dış ticaret açığını kapatabilecek olan dövizlerin serbest piyasada erimesini önlemeye çalışan hükümet, araştırmamızın yayımlanmasından kısa bir süre sonra işçilere özgü bir döviz kuru yaratmış, resmî kur 1 DM=2,25 TL iken işçilere 1 DM'nin karşılığı 2,85 TL olarak ödenmeye başlamıştı. Zaman içinde bu tasarrufların havale edilmesiyle Türkiye, görünmeyen gelir kalemleri arasında en yüksek oranda yer alan bu dövizlerle ticaret açığını kapatma imkânı bulmuştu. Nitekim, Türk işçilerinin 1964'te 45 milyon dolara ulaşan transferleri, 1973'te bin 100 milyon dolara, 1981'de ise iki bin 476 milyon dolara yükselmişti.

Göçün başlamasından yaklaşık 10 yıl sonra, 1975'te bu kez Yozgat Boğazlıyan ve 43 köyünde bir araştırma yaptık. Bu araştırma Türk-Hollanda projesi olarak gerçekleştirildi. Türkiye tarafını Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi İskân ve Şehircilik Enstitüsü, Hollanda tarafını ise Hollanda Üniversiteleri Uluslararası İşbirliği Vakfı'na bağlı Geliş-

mekte Olan Ülkelerde Sosyal Bilim Araştırmaları Enstitüsü temsil etti.

Avrupa'ya giden işçiler ne kadar tasarruf ettiler, o tasarrufla ne yaptılar, o tasarruftan Boğazlıyan yararlandı mı yararlanmadı mı, anlamaya çalıştık. Ortaya çıktı ki, gelen para bölgesel bir kalkınmaya yol açmıyor, İstanbul'a gidiyor.

**Türkiyeli Kadınlar İnisiyatifi
yeni Yabancılar Yasası taslağını
protesto ederken, Hamburg.
31 Mart 1990**

© Ergun Çağatay / Fotoarchiv Ruhr Museum
/ Stadtmuseum Berlin / Stiftung Historische
Museen Hamburg



Tasarruflarıyla bir ev yapıyorlar ama bir dükkân açmıyorlar, yatırım yapmıyorlar. Parayı bankaya yatırıyorlar, o da İstanbul'a gidiyor. Boğazlıyan araştırması yerelde bir miktar değişiklik olduğunu ama çok fazla olmadığını gösteriyor. Ev yapanlar, arsayı köyün içinden değil kenarından seçiyorlar çünkü daha ucuz. Evi yaptıktan sonra rengârenk boyuyorlar. Gittiğinizde hemen teşhis edebilirsiniz. Evin etrafına demir parmaklık çekiyorlar çünkü mülkiyet duygusu var. O duygu köydekilerde yok, bütün köy bir bütün. Bir eve gitmiştik, evde Almanya'dan getirilmiş, alınabilecek tüm elektronik eşyalar vardı ama elektrik yoktu. Elektrik gelsin de eşyaları kullanalım diye bekliyorlardı.

Neden Boğazlıyan seçilmişti? Orta Anadolu'da millî geliri az olan bir yer istediler, Yozgat o yüzden seçildi. Ama ben son zamanlarda acaba Boğazlıyan'ın özellikle seçilmesiyle Ermeni meselesinin bir alâkası var mı diye çok düşündüm. O zaman hiç aklımıza gelmemişti, bahsi de geçmedi.

1963'te sayıları 36 bini aşmayan ve o zamanlarda henüz rotasyon sistemine tabi oldukları için ailelerini de getirme olanağına sahip olmayan Türk işçileri için *Batı Almanya'daki Türk İşçileri ve Sorunları* adlı kitabımda önerdiğim bir dizi önlemler alınabilseydi, bu meyanda bir Dış Göç Bakanlığı kurulabilseydi, 30 yıl içinde sadece Avrupa'da sayıları 2,5 milyonu aşan işçilerimizin durumu farklı olurdu. Bugün tanığı olduğumuz aşırı etnik kutuplaşma ile köktendincilik akımları bir ölçüde ılımlılaştırılabilir, değişik şekilde yorumlanabilirdi.

Bizim iç ya da dış göç sürecine kapılan insanlarımızı ne döviz getirdikleri gerekçesiyle sadece altın yumurtlayan tavuğa benzetmemiz ne de ülke bütünlüğünü koruma gerekçesiyle köyünden, evinden söküp attığımız insanları desteksiz bırakmamız kabul edilebilir bir tutumdur.

Avrupa'daki Türklerle ilgili en son 2015'te, Boğaziçi Üniversitesi'nde bir seçim araştırması yapmıştık. Buna göre Türkiye'deki hükümet yurt dışındaki Türklerden yüzde 40 daha fazla oy alıyordu. Türkler Almanya'da yerleşmişse sosyal demokratlara oy veriyor, Türkiye'ye oy gönderdiği zaman ise muhafazakâr partiye oy veriyorlar. Çünkü Avrupa'da işçilere sadece sosyal demokratlar veya başka sol partiler yardımda bulunuyor. Pragmatik bir kararla oy kullanıyorlar.



Nermin Abadan Unat Almanya'da derste (üstte). Almanya'da Türk öğrencilerle birlikte (altta). (1954)



Nermin Abadan Unat
(2021)